अगस्त्यो मैत्रावरुणिः।मरुतः। जगती, १४-१५ त्रिष्टुप्।

तन्नु वोचाम रभसाय जन्मने पूर्वं महित्वं वृषभस्य केतवे।

ऐधेव यामन्मरुतस्तुविष्वणो युधेव शक्रास्तविषाणि कर्तन॥ १.१६६.०१

रभसाय जन्मने- राभस्यजातये। वृषभस्य केतवे- वर्षकस्येन्द्रस्य प्रज्ञानाय। तत्। पूर्वं- प्राचीनम्। महित्वम्- माहात्म्यम्। नु- क्षिप्रम्। वोचाम- ब्रूमः। यामन्- मार्गे। ऐधा इव- एधःसम्बन्धितेजांसीव। मरुतः- वाताः प्राणा वा। तुविष्वणः- बहुधा शब्दयन्तः। युधेव- युयुत्सव इव। इवशब्दप्रयोगः देवानां युद्धोत्साहस्यौपाधिकत्त्वं दर्शयति। शक्राः- शक्तियुक्ताः। तविषाणि- बलानि। कर्तन- कुरुथ ॥१॥

नित्यं न सूनुं मधु बिभ्रत उप क्रीळन्ति क्रीळा विदथेषु घृष्वयः।

नक्षन्ति रुद्रा अवसा नमस्विनं न मर्धन्ति स्वतवसो हविष्कृतम्॥ १.१६६.०२

मधु- माधुर्यम्। बिभ्रतः- धारयन्तः। विदथेषु- उपासनेषु। यैर्विदन्त्यात्मानमिति विदथाः। घृष्वयः- अन्तरायनाशकाः। क्रीळाः- लीलामयाः। उप क्रीळन्ति- विहरन्ति। नमस्विनम्- वन्दमानमुपासकम्। नित्यं न सूनुम्- नित्यं स्वपुत्रमिव। अवसा- रक्षया। रुद्राः- वेगवन्तो रुद्रगणाः। नक्षन्ति- व्याप्नुवन्ति। स्वतवसः- आत्मबलवन्तः। हविष्कृतम्- हव्यदातारम्। न मर्धन्ति- न नाशयन्ति ॥२॥

यस्मा ऊमासो अमृता अरासत रायस्पोषं च हविषा ददाशुषे।

उक्षन्त्यस्मै मरुतो हिता इव पुरू रजांसि पयसा मयोभुवः॥ १.१६६.०३

Dr. Rangaji

हविषा ददाशुषे- हविषां प्रदात्रे। यस्मै। ऊमासः- रक्षकाः। अमृताः- अमराः। रायस्पोषम्- दानयोग्यसम्पत्पोषणम्। अरासत- प्रायच्छन्। अस्मै- एतस्मै। मयोभुवः- आनन्दकराः। मरुतः- वाताः प्राणविशेषाः। रजांसि- लोकान् हृदयभूमिका वा। पुरू- प्रभूतं यथा भवति तथा। पयसा- उदकं मूलशक्तिप्रवाहं वा। हिता इव- हितकराः सखाय इव। उक्षन्ति- सिञ्चन्ति ॥३॥

आ ये रजाँसि तविषीभिरव्यत प्र व एवासः स्वयतासो अध्रजन्।

भयन्ते विश्वा भुवनानि हर्म्या चित्रो वो यामः प्रयतास्वृष्टिषु॥ १.१६६.०४

ये- मरुतः। रजांसि- लोकान्। तविषीभिः- स्वबलैः। आ अव्यत- आवृण्वन्ति। वः। एवासः- मरुद्वाहका गौराः जिज्ञासान्वेषणप्रतीकाः। स्वयतासः- स्वेनैव प्रेरिताः। प्रेरणार्थमनितरनिमित्ताः। प्र अध्रजन्- प्रकर्षेण अगच्छन्। विश्वा भुवनानि हर्म्या- सर्वे उत्कृष्टलोका अपि। ऋष्टिषु- मरुदायुधेषु। प्रयतासु- उद्यतेषु। भयन्ते- भयं प्राप्नुवन्ति। शत्रुविषयः कोपि मित्राणामपि भयमावहतीत्यर्थः। वः- युष्माकम्। यामः- मार्गः। चित्रः- विचित्रः ॥४॥

यत्त्वेषयामा नदयन्त पर्वतान्दिवो वा पृष्ठं नर्या अचुच्यवुः।

विश्वो वो अज्मन्भयते वनस्पती रथीयन्तीव प्र जिहीत ओषधिः॥ १.१६६.०५

त्वेषयामाः- दीप्तगमना मरुतः। पर्वतान्- गिरीन्। नदयन्त- नादयन्ति। नर्याः- मनुष्यहिताः। दिवः पृष्ठम्- अन्तरिक्षस्य उत्कृष्टं स्थानम्। अचुच्युवुः- गच्छन्ति। वः- युष्माकम्। अज्मन्- गमने। विश्वः वनस्पतिः- सर्वे भूरुहाः। भयन्ते- भयं प्राप्नुवन्ति। रथीयन्तीव- रंहणमिच्छन्तीव। ओषधिः। प्र- प्रकर्षेण। जिहीत- गच्छति। आध्यात्मिके तु प्राणप्रचारं दृष्ट्वा भौमभोगाः कम्पन्ते। तेषां मुख्यत्त्वपातनं दृष्ट्वा भयं प्राप्नुवन्ति। तदनन्तरं भौमभोगवासना अपि आध्यत्मिकलक्ष्यप्रापकरंहणं प्राप्नुवन्तीति भावः। रथी ऋतस्य नो भवेति श्रुतेः ऋतं रथः ॥५॥

Dr. Rangaji

यूयं न उग्रा मरुतः सुचेतुनारिष्टग्रामाः सुमतिं पिपर्तन।

यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दती रिणाति पश्वः सुधितेव बर्हणा॥ १.१६६.०६

यत्र। वः- युष्माकम्। क्रिविर्दती- क्षेपणशीलदन्ता। दिद्युत्- हेतिः। रदति- विलिखति। सुधिता- सुष्ठु प्रेरिता। बर्हणा- हेतिः। इव। पश्वः- कवीन्। पश्यतीति पशुः। रिणाति- चित्तवृत्तेः पृथक्करोति। तत्र। नः- अस्माकम्। अरिष्टग्रामाः- अहिंसितसङ्घाः। मरुतः- प्राणाः। सुचेतुना- शोभनचित्तेन। नः सुमतिम्- अस्माकं शोभनमतिम्। पिपर्तन- पूरयत॥६॥

प्र स्कम्भदेष्णा अनवभ्रराधसोऽलातृणासो विदथेषु सुष्टुताः।

अर्चन्त्यर्कं मदिरस्य पीतये विदुर्वीरस्य प्रथमानि पौंस्या॥ १.१६६.०७

प्र- प्रकर्षेण। स्कम्भदेष्णाः- चित्तवृत्तिस्तम्भदायकाः। अनवभ्रराधसः- अभ्रष्टसंसिद्धयः। राध संसिद्धौ। अलातृणासः- अलंबुद्धिदायकाः। तृप्तिदायका इति भावः। विदथेषु- उपासनेषु। सुष्टुताः- सम्यक् स्तुताः। मदिरस्य पीतये- रसानुभवाय। अर्कं- सूर्यमात्मानम्। अर्चन्ति- पूजयन्ति। वीरस्य- इन्द्रस्य रुद्रस्य वा। प्रथमानि पौंस्या- मुख्यानि वीर्याणि। विदुः- जानन्ति॥७॥

शतभुजिभिस्तमभिह्रुतेरघात्पूर्भी रक्षता मरुतो यमावत।

जनं यमुग्रास्तवसो विरप्शिनः पाथना शंसात्तनयस्य पुष्टिषु॥ १.१६६.०८

तनयस्य पुष्टिषु- सन्तानपोषणे। शंसनात्- मन्त्रेण। यं जनम्। उग्राः- उद्गूर्णाः सन्तः। तवसः- बलवन्तः सन्तः। विरप्शिनः- महान्तः सन्तः। पाथन- रक्षथ। तम्। अभिह्रुतेः- स्वार्थकुटिलात्। अघात्- पापात्। पूर्भिः- रक्षाशक्तिभिः पवित्रीकरणशक्तिभिः। शतभुजिभिः- अनन्तरसैः। रक्षत- पालयत॥८॥

Dr. Rangani

विश्वानि भद्रा मरुतो रथेषु वो मिथस्पृध्येव तविषाण्याहिता।

अंसेष्वा वः प्रपथेषु खादयोऽक्षौ वश्चक्रा समया वि वावृते॥ १.१६६.०९

वः- युष्माकम्। रथेषु- वाहनेषु। मरुतः- हे वाताः प्राणविशेषा वा। विश्वानि भद्रा- सर्वाणि मङ्गळानि। आहिता- आहितानि। मिथस्पृध्येव- परस्परस्पर्धायां वृद्धानीव। तविषाणि- बलोपेतायुधानि। अंसेषु- युवयोः स्कन्धयोः। आहिता। खादयः- भोगाश्च। आहिता। वः- युष्माकम्। प्रपथेषु- प्रकर्षमार्गेषु। वः- युष्माकम्। अक्षः- रथसंबन्ध्यक्षः। चक्रा समया- चक्रसमीपे। वि- विशेषेण। वावृते- वर्तते। न सल्लग्नो भवतीति भावः॥९॥

भूरीणि भद्रा नर्येषु बाहुषु वक्षस्सु रुक्मा रभसासो अञ्जयः।

अंसेष्वेताः पविषु क्षुरा अधि वयो न पक्षान्व्यनु श्रियो धिरे॥ १.१६६.१०

नर्येषु- नृहितेषु। बाहुषु- भुजेषु। भूरिणि भद्रा- बहूनि मङ्गळानि। वक्षःसु- वक्षोदेशेषु। रभसासः- राभस्ययुक्तानि। अञ्जयः- कान्तानि। रुक्माः- हिरण्यानि। अंसेषु- स्कन्धेषु। एताः- शुक्लानि तेजांसि। शुक्ला माला वा। पविषु- आयुधेषु। अधि। क्षुराः- क्षुरधाराः। वयः- पक्षी। पक्षान्। न- इव। अनु श्रियः- तेजांसि। धिरे- धृतवन्तः॥१०॥

महान्तो मह्ना विभ्वो३ विभूतयो दूरेदृशो ये दिव्या इव स्तृभिः।

मन्द्राः सुजिह्वाः स्वरितार आसभिः सम्मिश्ला इन्द्रे मरुतः परिष्टुभः॥ १.१६६.११

महान्तः- महात्मानः। मह्ना- माहात्म्येन। विभ्वः- व्यापनशीलाः। विभूतयः- विशेषभूतियुक्ताः। स्तृभिः- नक्षत्रैः। दिव्या इव- दिव्यग्रहा यथा दृश्यन्ते तथा। दूरेदृशः- सुदूरमपि दृश्यमानाः।

Dr. Rangani

मन्द्राः- मादनाः। सुजिह्वाः- शोभनोपदेशकाः। आसभिः- मुखैः। स्वरितारः- मन्त्रान् शब्दयन्तः। परिष्टुभः- परितः स्तुताः। मरुतः। इन्द्रे। संमिश्लाः- सङ्गच्छन्ते ॥११॥

तद्वः सुजाता मरुतो महित्वनं दीर्घं वो दात्रमदितेरिव व्रतम्।

इन्द्रश्चन त्यजसा वि ह्रुणाति तज्जनाय यस्मै सुकृते अराध्वम्॥ १.१६६.१२

सुजाताः- शोभनजन्मानः। मरुतः- हे प्राणविशेषाः। वः- युष्माकम्। तत्। महित्वनम्- महिमासंपन्नम्। दीर्घम्। अदितेरिव व्रतम्- अखण्डप्रकृतेर्नियतिमिव। वो दात्रम्- युष्माकं दानम्। यस्मै। सुकृते- पुण्यकर्मणे जनाय। अराध्वम्- ददध्वम्। जनाय- तस्मै जनाय। इन्द्रः। तत्- तद्दानम्। त्यजसा- त्यागेन। न वि ह्रुणाति- न कुटिलयति ॥१२॥

तद्वो जामित्वं मरुतः परे युगे पुरू यच्छंसममृतास आवत।

अया धिया मनवे श्रुष्टिमाव्या साकं नरो दंसनैरा चिकित्रिरे॥ १.१६६.१३

अमृतासः- हे अमरणशीलाः। मरुतः- हे प्राणविशेषाः। परे युगे- श्रेष्ठे काले। पुरु- प्रभूतम्। यत्। शंसम्- मन्त्रस्तुतम्। वः- युष्माकम्। जामित्वम्- बान्धव्यम्। तत्। आवत- रक्षत। अया- अनया। धिया- मनोधारणया। मनवे- ज्ञानाय। ज्ञानिने उपासकाय वा। श्रुष्टिम्- मन्त्रस्तुतिम्। आव्य- रक्षित्वा। नरः- नेतारः। साकम्- सहिताः सन्तः। दंसनैः- दर्शनैः। दसि दंसनदर्शनयोः। आ चिकित्रिरे- सर्वतो जानीथ ॥१३॥

येन दीर्घं मरुतः शूशवाम युष्माकेन परीणसा तुरासः।

आ यत्ततनन्वृजने जनास एभिर्यज्ञेभिस्तदभीष्टिमश्याम्॥ १.१६६.१४

Dr. Rangani

तुरासः- वेगिनः। मरुतः- प्राणविशेषाः। येन। युष्माकेन- भवत्संबन्धिना। परीणसा- माहात्म्येन। दीर्घं- दीर्घमुपासनम्। शूशवाम- वर्धयामः। यत्- यन्माहात्म्यम्। जनासः- जनाः। वृजने- आपदि वृत्रैर्जनितयुद्धे वा। आ ततनन्- विस्तृतवन्तः। तत्। अभीष्टिम्- अस्मत्काम्यम्। एभिः- एतैः। यज्ञैः- उपासनैः। दानैः। सङ्गतिकरणैः। अश्याम्- अनुभवानि ॥१४॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्यस्य मान्यस्य कारोः।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम्॥ १.१६६.१५

पूर्वं व्याख्यातम् (१.१६५.१५) ॥१५॥

Dr. Ranganji